

Ірина Боровець

аспірант

Дипломатична академія України

при МЗС України

01001, Україна, Київ, вул. Велика Житомирська, 2

E-mail: borovetsirina@gmail.com

ЕВОЛЮЦІЯ СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ В РЕСПУБЛІЦІ ХОРВАТІЯ ЩОДО ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ УПРОДОВЖ 2000–2013 рр.

З метою всебічного дослідження особливостей європейської інтеграції Республіки Хорватія проаналізовано еволюцію суспільної думки в РХ щодо перспектив її членства в Європейському Союзі. Підтримка населенням європейського майбутнього країни була одним із головних чинників, який, поряд із зовнішньополітичними та соціально-економічними заходами, впливав на перебіг усього процесу. Виділено окремі внутрішньо- і зовнішньополітичні події у Республіці Хорватія, які безпосередньо впливали на формування та коливання суспільної думки щодо ЄС. Окремий наголос зроблено на проблемних питаннях, які заважали та уповільнювали поступальний шлях до членства, а також викликали негативний резонанс у країні, що позначалося на рівні підтримки ЄС з боку хорватського населення.

Ключові слова: Хорватія, Європейський Союз, європейська інтеграція, переговори про членство, суспільна думка, євроскептицизм.

Iryna Borovets

Postgraduate Student

Diplomatic Academy of Ukraine

of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine

2, Velyka Zhytomyrska Street, Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: borovetsirina@gmail.com

EVOLUTION OF THE PUBLIC OPINION ON EUROPEAN INTEGRATION IN THE REPUBLIC OF CROATIA IN 2000–2013

For the purpose of comprehensive studies of the European integration of the Republic of Croatia the article analyzes evolution of public opinion in Croatia on the EU-membership prospects. Support of the European future by

the Croatian population was one of the main factors, which, along with the foreign policy and socio-economic measures, influenced the course of the entire EU-approaching process. Special attention is given to the specific internal and foreign policy developments in the Republic of Croatia, which directly influenced the formation and fluctuations of the public opinion on the EU. More precise focus is placed on the problematic issues that not only hindered Croatian progress on the way to the EU-membership, but also caused a negative response in the country and badly affected the level of the EU support among the substantial part of the Croatian population.

Keywords: *European Union, European integration, membership negotiations, Croatia, public opinion, euroscepticism.*

Для повного розуміння більше ніж десятирічного процесу європейської інтеграції Республіки Хорватія необхідно досліджувати це питання всебічно, оскільки шлях РХ до Європейського Союзу потребував не лише політичної волі й злагодженої роботи всіх гілок влади, а й підтримки громадян, які мали сприйняти й активно долучатися до реалізації цього стратегічного проекту.

Комплексне дослідження європейської інтеграції Хорватії включає в себе декілька аспектів. Це, передусім, сукупність зовнішньополітичних та соціально-економічних заходів, до яких вдалася Хорватська держава з метою забезпечення вступу країни в ЄС. Це також необхідність вирішення додаткових проблемних питань у вигляді співпраці з Міжнародним кримінальним трибуналом для колишньої Югославії (МКТЮ), виконання зобов'язань щодо остаточного розв'язання проблем біженців і розселених осіб (з Сербією) і владнання територіальних суперечок із сусідніми державами (зі Словенією). Окрім того, процес європейської інтеграції напряму залежав від внутрішньополітичної стабільності, якої часто бракувало протягом зазначеного періоду.

Водночас, дослідження євроінтеграційного шляху Республіки Хорватія буде всебічним лише за умов урахування такого чинника, як еволюція суспільної думки щодо процесу євроінтеграції, її взаємозалежності із соціально-політичними подіями в країні та за її межами, а також її безпосереднього впливу на процес набуття країною членства в Європейському Союзі. Адже саме підтримка членства в ЄС хорватськими громадянами на всенародному референдумі 2012 р. була тим необхідним кроком, який забезпечив втілення у життя цього стратегічного пріоритету.

Тема еволюції суспільної думки хорватської громадськості, зокрема, високий рівень євроскептицизму щодо євроінтеграції та факторів, які на неї впливали, постійно була у фокусі уваги як хорватських, так й іноземних науковців.

Так, хорватські дослідники І. Рімац та А. Штулхофер у спільній праці «Соціально-культурні цінності, економічний розвиток та політична стабільність як мірила довіри до Європейського Союзу» (2004) здійснили порівняльний аналіз чинників, які впливали на формування рівня суспільної довіри до ЄС¹. У 2006 р. А. Штулхофер продовжує аналізувати тему витоків євроскептицизму в Республіці Хорватія, порівнює дві основні його тенденції — несхвалення громадянами вступу їхньої країни до ЄС та недовіру до європейських інституцій². Автори у своїх працях відзначають, що євроскептицизм спирався на гіпертрофовані національні почуття, які були результатом війни за незалежність у 90-х рр., соціально-економічні страхи (збільшення цін на нерухомість, навала дешевого імпорту з країн ЄС, тощо), а також недовіру до інституцій ЄС (через провал ухвалення конституції ЄС 2005 р.) та РХ (через їхню корупцію, тощо).

Хорватський дослідник Н. Блануша звертається до витоків антагонізму хорватської суспільної думки щодо членства в ЄС від 90-х рр. до 2011 р., наголошуючи, що серед визначальних факторів було негативне ставлення до будь-яких мультинаціональних утворень, що обмежують суверенітет країни, і які хоча б віддалено нагадували колишню Югославію, а також примусове співробітництво з Міжнародним кримінальним трибуналом для колишньої Югославії³.

Ретельно тему еволюції суспільної думки в РХ досліджував хорватський науковець І. Ландріпет у своїй докторській дисертації «Структура базових факторів ставлення хорватських громадян до членства Республіки Хорватія в Європейському Союзі»⁴. У цій праці, а також у своїй статті зі збірника «Хорватія та Європейський Союз: зміни та розвиток»⁵ він аналізує фактори, які впливали на зменшення підтримки ЄС з боку хорватських громадян. Серед них, зокрема, зліт націоналізму як результату війни 1991–1995 рр., більш жорсткі критерії членства, ніж були застосовані до попередніх кандидатів, хорватсько-словенська територіальна суперечка, яка загальмувала переговори на майже півтора роки, побоювання негативних наслідків від економічних реформ, непослідовна політика ЄС з різних питань, проблеми, які виникли в результаті економічної кризи 2008 р., побоювання втрати національної ідентичності, тощо.

Хорватські дослідники Д. Багіч та А. Шалінович за допомогою утилітарної моделі проаналізували суспільні настрої щодо ЄС з погляду конкретних переваг і втрат, на які сподівалися, і яких боялися хорватські громадяни⁶. І. Керсан-Шкабич і Д. Томич зробили спробу виявити причини євроскептицизму серед хорватської молоді, з'ясувавши, що його витoki лежать передусім в економічній площині⁷.

Окремі проблемні питання, які безпосередньо впливали як на динаміку євроінтеграційного процесу, так і на коливання суспільної підтримки членства РХ в ЄС, розглядаються у дослідженнях хорватських науковців Д. Йовича⁸ та В. Павлаковича⁹. Вони прослідковують розвиток Хорватії після демократичних змін у 2000 р. та вплив співпраці з Міжнародним карним трибуналом для колишньої Югославії на внутрішньополітичні настрої у країні.

Тему взаємодії хорватської влади із МКТЮ та її впливу на суспільну думку також досліджує у своїй монографії американський учений К. Ламонт¹⁰. Як хорватські, так й американські автори констатують незаперечний факт — обумовлення Євросоюзом прогресу Хорватії на шляху до членства конструктивним співробітництвом з Гаазьким трибуналом було запорукою демократизації країни та подолання нею націоналістичного минулого.

Загалом, усі автори згодні, що стійкий євроскептицизм хорватів у ставленні до ЄС мав як утилітарний характер, зокрема, соціально-економічного спрямування, так і стосувався таких символічних понять, як суверенітет, культура, рівноправ'я та національна ідентичність.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні місця й ролі суспільної думки у формуванні політики Хорватської держави щодо європейської інтеграції. Задля реалізації поставленої мети вивчено і запроваджено до наукового обігу дані результатів регулярних опитувань громадської думки, які проводилися як хорватськими спеціалізованими агенціями, зокрема, «Ipsos Puls», «GfK», так і європейським інструментом дослідження суспільної думки «Eurobarometer». Приділено увагу дослідженню матеріалів хорватської періодичної преси, на сторінках якої публікувалися як результати опитувань, так і коментарі щодо них.

У листопаді 2000 р. Республіка Хорватія офіційно розпочала реалізацію свого головного стратегічного курсу на членство в Європейському Союзі. 22 грудня 2012 р. вступ країни до Євросоюзу підтримали хорватські громадяни на загальнодержавному референдумі. 1 липня 2013 р. Республіка Хорватія офіційно стала 28-м членом ЄС. Характерною особливістю всього періоду наближення Республіки Хорватія до Європейського Союзу було те, що ставлення хорватського населення до перспективи входження до європейського кола держав коливалося залежно від різноманітних чинників як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Громадськість не завжди беззастережно підтримувала заданий ще у 90-х роках курс на євроінтеграцію, незважаючи на стійку однаковість національних політичних еліт з приводу безальтернативності вступу до ЄС.

Інтеграція Республіки Хорватія до простору ЄС відбувалася не завжди за сприятливих зовнішньополітичних умов, адже після 2007 р. в

країнах Євросоюзу почали говорити про т.зв. «стомлення» від прийняття нових членів. Світова фінансова криза 2008 р. лише посилила цю несприятливу для Хорватії тенденцію.

Ці різноманітні процеси не могли не впливати на сприйняття хорватським суспільством перспективи вступу РХ до ЄС. Як наслідок, майже весь процес євроінтеграції Хорватії позначався високим рівнем євроскептицизму, а позитивний результат всенародного референдуму щодо вступу в ЄС став можливим не в останню чергу після відповідних змін до Конституції від 2010 р., які допускали прийняття рішення простою більшістю голосів тих громадян, що взяли участь у референдумі (а не 2/3 від зареєстрованих виборців, як було раніше)¹¹.

Для розуміння еволюції суспільної думки в країні необхідно взяти до уваги політичну ситуацію, яка склалася до початку активної фази євроінтеграційного процесу в 2000 році. Слід також відзначити, що вперше досить скептичне чи майже негативне ставлення до ЄС хорвати висловлювали вже всередині 90-х рр. Тоді це було пов'язано із переконанням про недостатню підтримку Хорватії з боку ЄС під час війни.

Також, саме для Хорватії характерний феномен, коли євроінтеграція майже увесь час залишалася проектом здебільшого національних політичних еліт, а не всього населення. З часом ця відмінність лише посилювалася і викликала стурбованість самого Євросоюзу.

Проте, у Хорватії не завжди існував політичний консенсус щодо необхідності набуття членства в ЄС. Попри тісні відносини, які тривали між РХ та ЄС з моменту визнання Євросоюзом незалежності держави 1992 р., справжні євроінтеграційні процеси розпочалися лише після зміни парадигми хорватської влади 2000 р. і досягнення новими провладними та опозиційними силами згоди щодо стратегічної мети вступу країни до ЄС.

З моменту незалежності країна перебувала під керівництвом ультраконсервативної політичної сили Хорватська демократична спільнота (ХДС) та її глави і президента Республіки Хорватія Франьо Туджмана, для яких боротьба за суверенітет і незалежність після розпаду Союзної Федеративної Республіки Югославія мала майже сакральний характер. Тому, для ХДС ідея поступитися частиною здобутого суверенітету заради членства в Європейському Союзі була на той момент неприйнятною. Ф. Туджман завжди наголошував на європейській належності Хорватії, але при цьому бачив країну сильною національною державою.

Протягом 90-х рр. зовнішня політика Республіки Хорватія була сфокусована передусім на забезпеченні міжнародного визнання новопроголошеної держави та її територіальної цілісності, тимчасом, як усі інші питання не мали такої пріоритетної важливості. Лише після повного

відновлення державного суверенітету над усією територією РХ як військовими, так і мирними засобами, склалися умови для того, щоб європейська та євроатлантична інтеграція утвердилися як основні пріоритети на порядку денному зовнішньої політики Хорватії¹².

Кардинальна зміна відбулася після смерті Ф. Туджмана 10 грудня 1999 р. та гучної поразки консервативних політичних сил на парламентських і президентських виборах у вересні-жовтні 2000 року. Як свідчили опитування громадської думки наприкінці 2000 р., лише 5% громадян підтримували політику влади під керівництвом ХДС¹³. Причиною такої втрати популярності партії, яка керувала країною протягом дев'яти найважчих років, стали гучні корупційні скандали та систематичні зловживання владою провідними представниками партії. Членство в ЄС при цьому почало вбачатися альтернативою політичного свавілля та загрозою економічного відродження країни.

Нова ліберально-демократична коаліція, очолювана прем'єр-міністром РХ Івіцею Рачаном (Соціал-демократична партія) та президентом РХ Степаном Месичем (Хорватська народна партія) мала повну підтримку громадян на початку нової епохи конструктивних відносин з Брюсселем. Уже в грудні 2000 р. відбувся Загребський Саміт глав держав та урядів країн ЄС, під час якого лідери Євросоюзу прирівняли прихід демократичної коаліції до влади в Хорватії із перемогою демократичних сил у тодішній Союзній Республіці Югославія (нині Республіка Сербія) під час виборів 24 вересня 2000 р. та висловили сподівання на позитивний ефект від цього на всі країни регіону¹⁴. Результатом зазначеного саміту також стало відкриття можливості для країн Південно-Східної Європи, та зокрема Хорватії, вступити в новий етап відносин з ЄС, а саме — у процес стабілізації та асоціації. Таким чином, починаючи з 2000 р. членство в ЄС та НАТО набуває статусу стратегічної зовнішньополітичної мети Хорватської держави.

Це були часи своєрідного «євроідеалізму», коли ідея вступу РХ до Євросоюзу мала найбільший рівень підтримки серед хорватів. Так, 2000 року вступ Хорватії до ЄС підтримували 77% громадян, тоді як проти було лише 8% (а 15% вагалися)¹⁵. Протягом двох років рівень підтримки залишався стабільно високим і навіть сягнув за деякими опитуваннями 80–82% у 2002–2003 рр.¹⁶

Однак, така беззастережна підтримка тривала лише до моменту, коли Хорватія зіткнулася з необхідністю виконувати низку політичних вимог та економічних критеріїв для набуття повноправного членства в ЄС. При цьому, в країнах Центральної Європи, які пройшли схожий євроінтеграційний шлях, підтримка членства до переговорів коливалася від 70 до 80%, а з початком переговорів і відповідно реалізації нелегких реформ

впала до 50% і поступово з наближенням мети знову зросла до 60%. Тимчасом у Хорватії стрімке падіння підтримки суспільством членства в Євросоюзі розпочалося набагато раніше — за два роки до переговорів 2003 р.¹⁷

20 жовтня 2001 р. була підписана Угода про стабілізацію і асоціацію між РХ та ЄС. У лютому 2003 р. Хорватія подала заявку на членство, у червні 2004 р. отримала офіційний статус кандидата на членство в ЄС і вже в грудні 2004 р. Рада ЄС запланувала початок переговорів з Хорватією щодо її вступу до Європейського Союзу в березні 2005 р., але лише в разі повного співробітництва Загреба з Міжнародним карним трибуналом для колишньої Югославії.

Саме вимога повної співпраці Хорватії з Гаазьким трибуналом вперше призупинила її стрімкий євроінтеграційний темп, а пізніше ще неодноразово ставала джерелом напруження та впливала як на дії хорватського уряду, так і на суспільну думку.

Перші складнощі почалися в період з 2001 по 2004 рр. через висування МКТЮ обвинувачень проти відомих хорватських генералів Анте Готовіни й Рахіма Адемі (2001 р.) та Яна Бобетко (2002 р.) за скоєння ними військових злочинів у 1990-х рр. Уряд тодішнього прем'єр-міністра І. Рачана внаслідок внутрішньокоаліційних непорозумінь та під тиском суспільної думки зволікав із видачею Я. Бобетко, зважаючи на його похилий вік та важкий стан здоров'я. Смерть генерала 2003 р. поставила крапку в цій історії. Однак, саме під час керування демократичної коаліції сталася втеча А. Готовіни з країни, якому вдалося переховуватися від міжнародного правосуддя до грудня 2005 р., на думку очільників трибуналу — не без допомоги хорватської сторони¹⁸. Все це загальмувало початок переговорів про членство до жовтня 2005 р.

У той час, як політична еліта хоча й зволікала із видачею генералів, але продовжувала дотримуватися офіційної риторики щодо відданості співробітництву з МКТЮ, частина громадськості висловила обурення проти передачі хорватських генералів Гаазі, які в країні вважалися національними героями. Ситуація погіршилася у зв'язку з початком розгляду справ про військові злочини в хорватських національних судах. Одна з найбільш масштабних демонстрацій відбулася 11 лютого 2001 р. у м. Спліт, коли близько 150 тисяч осіб протестували проти ув'язнення хорватським судом генерала Мірка Норца¹⁹. Протягом 2001–2002 рр. було проведено низку масових демонстрацій на підтримку генерала А. Готовіни. Про вкрай негативне сприйняття хорватським суспільством необхідності взаємодіяти з МКТЮ свідчить той факт, що у вересні 2002 р. 84% хорватів були проти видачі Гаазі генерала Я. Бобетко, з них 71% були готові терпіти економічні та політичні санкції²⁰. У лютому 2005 р.

81,4% хорватів вважали А.Готовіну героєм, а 54,4% були проти його арешту²¹.

На цій хвилі партії правого спрямування посилили свою антиєвропейську риторика. Лунали аргументи щодо «антихорватського заклоту за участю Заходу», метою якого є втягування Хорватії у «третю Югославію» через криміналізацію хорватських генералів та «Вітчизняної війни». Під час протестів у Загребі в березні 2005 р. хорватські праві сили скандували, що «Готовіні слід подякувати за те, що врятував Хорватію від ЄС»²².

Ці події суттєво впливали не лише на перебіг євроінтеграційного діалогу країни з Євросоюзом, а й викликали внутрішньополітичні коливання. Унаслідок невдоволення політикою демократичного уряду з багатьох питань, після парламентських виборів 2003 р. Хорватська демократична спільнота (ХДС) повернулася до влади під політичним керівництвом її нового очільника Іво Санадера.

Саме в таких непростих умовах відбувся неочікуваний переворот на хорватській політичній сцені, який згодом призвів і до налагодження більш конструктивної співпраці з Гаазьким трибуналом, і до розблокування діалогу з Євросоюзом. Незважаючи на колишнє політичне реноме ХДС як ультранационалістичної партії, уряд І. Санадера продемонстрував набагато більш значущі результати у співробітництві з Гаагою, аніж попередня демократична коаліція.

На момент 2003 р. Хорватська демократична спільнота під новим керівництвом І. Санадера відійшла від колишнього євроскептичного дискурсу часів Ф. Туджмана, а також антигаазької риторики та прийняла ідею щодо широкої коаліції за Європейський Союз. І. Санадер продемонстрував політичну гнучкість і не лише усунув з провідних партійних посад ультранационалістів, а й створив коаліцію з провідною сербською політичною силою — Самостійною демократичною сербською партією, започаткувавши одночасно співпрацю з опозиційними силами в питаннях, що стосувалися ЄС²³.

Очоливши новий уряд, прем'єр-міністр І. Санадер відразу облишив словесну критику з приводу видачі «національних героїв» МКТЮ, яку він висловлював під час перебування в опозиції. Як очільник уряду, він не лише задекларував відданість співпраці з Гаагою, а й забезпечив видачу трибуналу хорватських генералів І. Чермака та М. Мркача, звинувачення проти яких були висунуті ще 2001 року. Також, завдяки співпраці хорватського уряду з іноземними розвідувальними службами в грудні 2005 року було знайдено й видано Гаазі генерала А. Готовіну²⁴.

Проте саме в цей період 2004-2005 рр., коли діалог РХ-ЄС поживався, а Угода про стабілізацію й асоціацію увійшла в дію, підтримка

вступу до ЄС відчутно впала. Так, євроентузіазм знизився з попередніх 75–82% до 50%, тимчасом, як довіра до європейських інституцій впала за цей період з 42% до 28%²⁵. При цьому, якщо протягом 2000–2003 рр. кількість противників членства в ЄС була незначною (не більше 20%), то у 2004 р. вона збільшилася вже до 40%. 2005 р. кількість adeptів вступу та їхніх противників урівнялася між собою²⁶. Окрім несприятливої політичної кон'юнктури, причинами такого різкого падіння підтримки членства в ЄС були також віддалена перспектива вступу та відсутність змістовної інформації щодо перебігу цього процесу.

Перевагами членства хорвати вважали відкриті кордони (80%), економічну стабільність (79%) та загальний прогрес країни (80%). Їх ще не так гостро хвилювала часткова втрата суверенітету (36%), проте турбували необхідність регіонального співробітництва з прикордонними країнами, передусім Сербією (55%), та можливий негативний вплив членства в ЄС на національну економіку (53%)²⁷.

З метою інформування громадян про переваги членства в Євросоюзі уряд РХ ухвалив двічі у 2001 та 2006 рр. «Комунікаційну стратегію з інформування суспільства про ЄС та підготовку до членства»²⁸. Стратегія 2006 р. передбачала план інформаційної кампанії на 2005–2007 рр. за секторальним принципом інформування громадян про конкретні питання вступу до ЄС. Так, кожний громадянин мав змогу слідкувати за перебігом переговорного процесу, користуючись створеним для цього веб-сайтом. Також, було започатковано платформу Національних форумів з різних питань майбутнього членства: «Давайте поговоримо про ЄС» 2004 р., «Болонський процес і реформа вищої освіти» 2004 р., «Суверенітет і національна ідентичність в ЄС» 2005 р., «Мобільність молоді в освіті та працевлаштуванні» 2006 р., «Захист споживача» 2006 р., «Реформа правоохоронної системи та боротьба з корупцією» 2007 р., «Пожиттєва освіта сільгоспвиробників та жителів сільської місцевості» 2007 р., «Реформа професійної освіти в контексті гармонізації з вимогами ЄС» 2007 р., тощо.

Проте, подолати зростаючий євроскептицизм так і не вдалося, і дедалі більше хорватів були готові голосувати проти вступу країни в ЄС. Відповідно до опитування громадської думки 2007 р., 23% респондентів мали переважно негативне ставлення до ЄС, 37% — переважно позитивне і 40% ставилися нейтрально. 28% громадян вважали, що Хорватія скоріше програє від членства в ЄС, 39% вбачали більше користі, а приблизно одна третина очікувала однаково кількість втрат і здобутків. При цьому 27% респондентів були проти членства РХ в ЄС, 43% — за, й 30% — не визначилися²⁹.

Водночас довіра до уряду та політичних партій — рушійної сили євроінтеграції — була найнижчою — 7%, у порівнянні з країнами ЄС, де ця цифра сягала 17%³⁰.

Корені євроскептицизму в Хорватії слід шукати передусім у соціально-економічній сфері. Тривогу викликали неконкурентоспроможність національних товарів, втрата робочих місць, неліквідність, низький рівень життя, неможливість брати участь у процесі прийняття рішень на загальноєвропейському рівні, перспектива втрати національних природних ресурсів та необхідність відмови від національної та культурної ідентичності³¹.

Політичне підґрунтя євроскептицизму перебувало у сфері стурбованості від втрати національного суверенітету та невідповідного становища Хорватії, як малої держави, серед «старих» членів Євросоюзу.

Важливу роль відігравали також соціокультурні чинники, які впливали на формування та еволюцію громадської думки щодо членства в ЄС. Це, передусім, націоналізм, який пов'язував європейську інтеграцію з відмовою від національної ідентичності, нападом на національні та релігійні цінності, образою національної гордості³².

Вкрай негативний вплив на суспільну думку щодо ЄС справила затримка в переговорному процесі протягом 2008–2009 рр. через територіальний спір з Республікою Словенія навколо морського кордону. Користуючись тією вимогою, що країна-кандидат мусить врегулювати всі територіальні суперечки з сусідніми країнами для прогресу в переговорах про набуття членства в ЄС, офіційна Любляна намагалася змусити Загреб вирішити на її користь питання проведення лінії взаємного сухопутного та морського кордону. При цьому, питання виходу Словенії у відкрите море ставилося як стратегічний державний інтерес.

Водночас, успіхи Хорватії у підготовці до переговорів та певне дипломатичне втручання Європейської Комісії призвели до розблокування цього процесу. В результаті 2009 року Хорватія та Словенія досягли домовленості про вирішення питання кордонів у арбітражному суді. Відповідна Угода про створення арбітражу між урядом Республіки Хорватія та Урядом Республіки Словенія була підписана 4 листопада 2009 року³³.

Упродовж цих двох років підтримка європейського майбутнього Хорватії коливалася, за різними опитуваннями, від 24% до 57%, тоді як проти членства в ЄС виступали від 33% до 43%³⁴. Ще більше зумовило зростання євроскептицизму в РХ суттєве падіння соціальних стандартів у результаті світової фінансової кризи 2008 р.

Протягом усього процесу євроінтеграції співробітництво з МКТЮ не зійшло з порядку денного й критично відзначалося у звітах про прогрес Хорватії на шляху до членства аж до 2010 року, коли головний обвинувачувач Гаазького трибуналу С. Брамерц був змушений визнати, що існування додаткових архівних документів від 1995 р., видачу яких

міжнародному слідству він висував як передумову для просування РХ на шляху до ЄС, довести неможливо³⁵.

Негативні настрої зросли після звинувачувального вироку першої інстанції від 15 квітня 2011 р. хорватським генералам А. Готовіні (24 роки ув'язнення) та М. Маркачу (18 років ув'язнення) за «співучасть влітку 1995 року, разом з тодішньої політичною верхівкою країни на чолі з Президентом Ф. Туджманом, у злочинній спробі викорінення сербського населення з території Республіки Сербської Країни». Подія викликала широкий негативний резонанс у країні, призвела до вуличних протестів та, відповідно, падіння рівня підтримки євроінтеграційного курсу країни серед населення. Так, згідно з проведеним навесні 2011 року агентством Ipsos Puls опитуванням, віддати свій голос за набуття РХ членства в ЄС висловили готовність лише 35% громадян, у той час як на початку квітня їх кількість становила 60%³⁶.

За таких умов далеко не всі аналітики наважувалися передбачити позитивну відповідь хорватських громадян на референдумі. Навіть Європарламент у своїй резолюції 17 лютого 2011 р. висловив занепокоєння низьким рівнем підтримки хорватським населенням намірів членства в ЄС³⁷.

Проте 2011 р. усунення перепон у співробітництві Хорватії з Гаазьким трибуналом з питання передачі архівних документів, кінець переговорів щодо членства й підписання Угоди про вступ Хорватії в ЄС сприяли відносній стабілізації як рівня підтримки членства в ЄС (50–61%), так і його заперечення (29–42%)^{38, 39}.

Опитування європейського агентства «Eurobarometer», проведене в листопаді 2011 р., показало, що майже 6 з 10 хорватів переконані, що майбутнє їхньої країни в ЄС. 32% були повністю згодні, а 27% громадян майже згодні, що Хорватія має стати членом Євросоюзу, в той час як 22% таку перспективу повністю заперечували, а 16% майже заперечували. Водночас, лише 10% громадян вважали, що членство в ЄС стане для них повністю вигідним, а 31%, що частково вигідним. Тимчасом, 39% не очікували ані вигоди, ані шкоди, а 18% боялися тотальної шкоди для себе від вступу країни до ЄС⁴⁰.

Незважаючи на начебто втішну статистику, остаточної упевненості щодо позитивного волевиявлення під час референдуму не було. Із наближенням цієї події значно активізувалися маргінальні політичні сили, які будували свою риторику на євроскептицизмі та відкритому запереченні необхідності приєднання Хорватії до ЄС.

За відтермінування референдуму або взагалі проти самого членства РХ в ЄС виступила низка громадянських ініціатив, які являли собою дрібні політичні партії і різноманітні політико-соціальні товариства й

групи громадян. Так, ініціатива «Хорватське національне віче — рух за докорінні зміни» вимагала відстрочення референдуму. Серед причин такої вимоги називалися необхідність оновлення списків виборців, зміна Закону про референдум з метою повернення положення про необхідність 2/3 голосів для успіху голосування, а також потреба в більш серйозній і правдивій інформаційно-роз'яснювальній кампанії.

Напередодні референдуму велася активна агітаційна кампанія, оприлюднювалися результати різних опитувань, часом суперечливих. Так, ще одна маргінальна ініціатива «Віче за Хорватію — Ні ЄС» оприлюднила власне опитування громадської думки щодо майбутнього членства РХ в ЄС, згідно з якою станом на січень 2012 року лише 42,8% громадян підтримували цей крок, а 57,2% виступали проти⁴¹. Окрім того, група інтелектуалів направила петицію на адресу уряду РХ із вимогою проведення референдуму лише після остаточного вироку Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії проти хорватських генералів А. Готовіни та М. Маркача, яких було засуджено за військові злочини проти сербського цивільного населення у 90-х рр.

Слід відзначити, що за день до референдуму генерал А. Готовіна звернувся з місця ув'язнення в Гаазі до хорватських громадян із закликом вийти на виборчі дільниці й проголосувати за європейське майбутнє Хорватії в Євросоюзі.

22 грудня 2012 р. загальнодержавний референдум зі вступу РХ в ЄС відбувся. Явка склала лише 43,51% громадян, що було найнижчою явкою за часів незалежної Хорватії. 66,27% громадян, які прийшли на дільниці, висловилися на користь членства РХ в ЄС, 33,13% проголосувало проти. Попри низьку явку, жодне з 127 хорватських міст та 20 жупаній (областей) не проголосувало проти членства. Водночас, звернула на себе увагу низька активність виборців, адже рішення щодо ЄС прийняли, фактично, 1 млн. 300 зареєстрованих виборців, тимчасом, як 1 млн. 600 виборців узагалі не взяли участі в голосуванні, а понад 600 тис. виступили проти. Результати референдуму довели правильність конституційної поправки від 2010 року, яка допускала прийняття рішення простою більшістю голосів тих, хто взяв участь у референдумі (а не 2/3 від зареєстрованих виборців, як це було колись)⁴².

Приклад Хорватії доводить, що стратегічний вибір євроінтеграції не завжди спирається на високу суспільну підтримку населення країни, яка крокує в цьому напрямку. Вирішальну роль при цьому відіграють політичні еліти, громадський сектор, національні мас-медіа, а також законодавче закріплення національних інструментів щодо забезпечення вступу країни до Євросоюзу. Позитивне рішення референдуму досягалося не лише інформаційно-роз'яснювальною роботою, а й конкретними кроками

в законодавчій та виконавчій сфері. Водночас, успішне приєднання Хорватії до Європейського Союзу 2013 р. засвідчило, що незважаючи на всі складнощі цього багатогранного процесу, членство в ЄС все-таки залишається привабливим проектом.

¹ *Rimac I., Štulhofer A.* Socio-cultural values, economic development and political stability as correlates of trust in the European Union // Croatian Accession to the European Union: Institutional Challenges. In: Ott, Katarina (Ed.). — Zagreb: Institute of Public Finance, 2004. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.ijf.hr/eng/EU2/Rimac-stulhofer.pdf.

² *Štulhofer A.* Euroscepticism in Croatia: on the far side of rationality?. In: Ott, Katarina (Ed.); Institute of Public Finance, Zagreb (Ed.) // Croatian accession to the European Union. Vol. 4, The challenges of participation. — Zagreb, 2006. — P. 141–160.

³ *Blanusa N.* Croatia between the «Return» to Europe and the «Remaining» in Balkans. In: Pero Maldini and Davor Pauković (Ed.) // Croatia and the European Union: Changes and Development. — Southeast European Studies. — Ashgate Publishing, 2015. — P. 69–93.

⁴ *Landripet I.* Struktura temeljnih odrednica odnosa hrvatskih gradana prema članstvu Republike Hrvatske u Europskoj Uniji/ Doktorski rad / Filozofski fakultet. — Zagreb, 2012. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://bib.irb.hr/datoteka/580888.Ivan_Landripet_-_Disertacija.pdf

⁵ *Landripet I.* Public Support for European Integration in Croatia: Utilitarian, Identity-based, Institutionally Driven or All of the Above?. In: Pero Maldini and Davor Pauković (Ed.) / Croatia and the European Union: Changes and Development / Southeast European Studies. — Ashgate Publishing, 2015. — P. 93–117.

⁶ *Bagić D., Šalinović A.* Analysis of benefits and harms as a factor in citizen support to Croatian accession to the European Union. In: Katarina Ott ed. / Croatian Accession to the European Union: the challenges of participation. — Zagreb: Institut of Public Finance and Friedrich Ebert Stiftung, 2006. — P. 161–188.

⁷ *Kersan-Škabić I., Tomić D.* Recognizing Euroscepticism in Croatia — Study Upon a Student Population, Economic Research-Ekonomska Istraživanja. — P. 19. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: // <http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/1331677X.2009.11517394>

⁸ *Jović D.* Croatia after Tudjman: the ICTY and Issues of Transitional Justice, u: Juddy Batt I Jelena Obradovic (ur.), War Crimes, Conditionality and the EU integration in Western Balkans / Challiot Papers № 116, 2009, p. 13–27. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dspace.stir.ac.uk/handle/1893/1993#VxDyLEdFZO>

⁹ *Pavlaković V.* Croatia, the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, and General Gotovina as a Political Symbol / Europe-Asia Studies. — 2010. — Vol. 62. — Issue 10. — P.1707 - 1740.

¹⁰ *Lamont Christopher K.* International criminal justice and politics of compliance / Arnham, England ; Burlington, VT : Ashgate Pub., 2010. — 220 p.

¹¹ *Razvoj pravnog okvira za referendum / Zagreb, 2013.* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://referendumi.org/povijest/pravni-okvir/>

¹² Республіка Сербська Країна — самопроголошена, незвідома республіка, утворена на території незалежної Хорватії у 1991 році. Включала в себе частини території Північної Далмації, Західної Славонії (звільнені 1995 р. у результаті військових операцій «Блискавка» та «Буря»), а також Західного Срієму, Східної Славонії та Барань (мирно реінтегровані до складу Хорватської держави 1998 р. згідно з Ердутським договором).

Окрім того, з 1992 до 1995 р. з метою нагляду за перемир'ям в РХ перебувала місія миротворчої місії UNPROFOR, що обмежувало суверенітет країни.

¹³ Jović D. Croatia after Tudjman: the ICTY and Issues of Transitional Justice, u: Juddy Batt I Jelena Obradovic (ur.), War Crimes, Conditionality and the EU integration in Western Balkans, Challiot Papers, br.116, lipanj 2009. — P. 17.

¹⁴ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.esiweb.org/pdf/bridges/bosnia/ZagrebSummit24Nov2000.pdf>

¹⁵ Simona Guerra. The rise of euroscepticism in Croatia / European Issue. № 28, 24.06.2013 // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://nottspolitics.org/2013/07/12/the-rise-of-euroscepticism-in-croatia/>

¹⁶ Kersan-Škabić I., Tomić D. Recognizing Euroscepticism in Croatia — Study Upon a Student Population / Economic Research. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/1331677X.2009.11517394>

¹⁷ Landripet I. Struktura temeljnih odrednica odnosa hrvatskih gradana prema clanstvu Republike Hrvatske u Europskoj Uniji/ Doktorski rad / Filozofski fakultet: Zagreb, 2012. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://bib.irb.hr/datoteka/580888.Ivan_Landripet_-_Disertacija.pdf — с.54

¹⁸ Після тривалого судового процесу, обвинувачувального вироку першої інстанції та апеляції, у 2012 р. А. Готовіна та М. Мркач були виправдані, а обвинувачення проти них були відкинуті.

¹⁹ Був визнаний винним у вбивстві 40 сербських цивільних біля м. Госпич 1991 р. та 2003 р. отримав ув'язнення терміном на 12 років. 2008 р. отримав додаткові 7 років ув'язнення за вбивства 1993 р. ще 28 осіб, 23 з яких були військовополоненими та цивільними.

²⁰ Jović D. Croatia after Tudjman: the ICTY and Issues of Transitional Justice, u: Juddy Batt I Jelena Obradovic (ur.) / War Crimes, Conditionality and the EU integration in Western Balkans / Challiot Papers, br.116, lipanj 2009. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dspace.stir.ac.uk/handle/1893/1993#.VxDyLEdFZzO> — С. 17.

²¹ Pavlaković V. 'Croatia, the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, and General Gotovina as a Political Symbol' // Europe-Asia Studies. — 2010. — Vol. 62. — Issue 10. — P. 1718.

²² Там само. — С. 1734.

²³ Там само. — С. 1735.

²⁴ Lamont Christopher K. International criminal justice and politics of compliance / Arnham, England ; Burlington, VT: Ashgate Pub., 2010. — P. 41.

²⁵ Standard Eurobarometer 62/ Autumn 2004 — TNS Opinion and Social. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb62/eb62_hr_exec.pdf

²⁶ Štulhofer A. Euroscepticism in Croatia: on the far side of rationality? In: Ott, Katarina (Ed.) / Institute of Public Finance, Zagreb (Ed.) / Croatian accession to the European Union. Vol. 4, The challenges of participation. — Zagreb, 2006. — P. 141–160.

²⁷ Simona Guerra. The rise of euroscepticism in Croatia / European Issue № 28, 24.06.2013. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://nottspolitics.org/2013/07/12/the-rise-of-euroscepticism-in-croatia/>

²⁸ Communication strategy aimed at informing the Croatian public about the European Union and preparation for the EU membership. Ministry of Foreign Affairs and European Integration. — Zagreb, 2006. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.mvep.hr/hr/vanjska-politika/multilateralni-odnosi/komunikacijska-strategija-o-eu/>

²⁹ Landripet I. Public Support for European Integration in Croatia: Utilitarian, Identity-based, Institutionally Driven or All of the Above? In: Pero Maldini and Davor Pauković (Ed.) /

Croatia and the European Union: Changes and Development/ Southeast European Studies: Ashgate Publishing, 2015. — P. 105.

³⁰ Standard Eurobarometer 66 / Public Opinion in the European Union — Autumn 2006. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb66/eb66_hr_exec.pdf - p.3

³¹ *Kersan-Škabić I., Tomić D.* Recognizing Euroscepticism in Croatia — Study Upon a Student Population, Economic Research. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/1331677X.2009.11517394>

³² *Štulhofer A.* Euroscepticism in Croatia: on the far side of rationality? In: Ott, Katarina (Ed.) / Institute of Public Finance, Zagreb (Ed.) / Croatian accession to the European Union. Vol. 4 / The challenges of participation. — Zagreb, 2006. — P. 145.

³³ 2015 р. на підставі одностайного рішення Хорватського Сабору (парламенту) уряд РХ ухвалив рішення щодо виходу Хорватії з арбітражного процесу зі Словенією. Причиною такого кроку стала заява словенського міністра закордонних справ щодо начебто володіння інформацією про майбутній вирок арбітражу та існування «особливого каналу комунікації» між словенським урядом і арбітражним судом. Скандал посилювався після оприлюднення 22 липня 2015 р. в хорватських та закордонних ЗМІ запису розмови судді арбітражного суду С.Секолца та адвоката С.Дренік від словенської сторони щодо стратегії впливу на членів арбітражного суду та маніпуляції з судовою документацією. Хорватія обгрунтувала своє рішення тим, що подібні заяви безповоротно скомпрометували Арбітражний суд, знівелювали довіру до нього та поставили під питання законність усього судового процесу.

³⁴ Standard Eurobarometer / Public Opinion in the European Union — Spring, 2009. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb71/eb71_std_part1.pdf — 2009. — P. 93.

³⁵ Передача Хорватією т.зв. «артилерійських щоденників» була проблемним питанням у відносинах з МКТЮ декілька років, до 2011 р., коли головний прокурор Гаазького трибуналу С. Браммерц визнав, що довести їх існування неможливо. Це мала бути архівна документація, яка начебто містила інформацію про хід операції «Буря» 1995 р., і яка б могла пролити світло на злочини, скоєні проти сербського населення. Скасування цього проблемного питання дозволило в тому числі завершити 2011 р. переговори й підписати Угоду про вступ РХ до ЄС.

³⁶ Ipsos Puls. HDZ pada, Jadranka Kosor nikada lošija! / Jutarni list, Zagreb, 29.10.2009. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/ekskluzivno-premierka-nema-podrsku-za-niti-jedan-potez.html>

³⁷ European Parliament resolution of 16 February 2011 on the 2010 progress report on Croatia. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P7-TA-20110059+0+DOC+XML+V0//EN>

³⁸ CRO-Demoskop: mjesečno istraživanje političkih preferencija u Hrvatskoj // Jutarni list / Zagreb, 04.11.2008. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://manjgura.hr/wp-content/uploads/2008/11/cro-demoskop-objava_10_2008.doc

³⁹ Ipsos Puls za Novu TV // Nova TV / Zagreb, 31.12.2009. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/51-hdz-ovaca-misli-da-zemlja-ide-u-pogresnom-smjeru.html>

⁴⁰ Flash Eurobarometer 337 / Croatia and the European Union. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl_337_sum_en.pdf

⁴¹ Результати опитування «Jeste li za članstvo Republike Hrvatske u Europskoj uniji?» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.hrvatski-otpor.blogger.index.hr/post/hrvati-protiv-eu/14992432.aspx>

⁴² Ipsos Puls za MVEP. Čak 61 posto građana podržava ulazak u EU / Ministarstvo vanjskih poslova i europskih integracija / Zagreb, 21.03.2011. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.tportal.hr/vijesti/svijet/171660/cak-61-posto-gradana-podrzava-ulazak-u-EU.html>

REFERENCES

1. Bagić, D., & Šalinović, A. (2006). Analysis of benefits and harms as a factor in citizen support to Croatian accession to the European Union. *Croatian Accession to the European Union: the challenges of participation*. K. Ott (Ed). Institut of Public Finance and Friedrich Ebert Stiftung. Zagreb [in English].
2. Blanus, N. (2015). Croatia between the Return to Europe and the Remaining in Balkans. *Croatia and the European Union: Changes and Development, Southeast European Studies*. Pero Maldini and Davor Pauković (Ed.): Ashgate Publishing [in English].
3. Communication strategy aimed at informing the Croatian public about the European Union and preparation for the EU membership. Ministry of Foreign Affairs and European Integration. (2006). Zagreb. Retrieved from <http://www.mvep.hr/hr/vanjska-politika/multilateralni-odnosi/komunikacijska-strategija-o-eu/> [in English].
4. CRO-Demoskop: mjesečno istraživanje političkih preferencija u Hrvatskoj. Jutarni list. Zagreb, 04.11.2008. Retrieved from http://manjgura.hr/wp-content/uploads/2008/11/cro-demoskop-objava_10_2008.doc [in Croatian].
5. European Parliament resolution of 16 February 2011 on the 2010 progress report on Croatia. Retrieved from www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P7-TA-2011-0059+0+DOC+XML+V0//EN [in English].
6. Flash Eurobarometer 337. Croatia and the European Union. (2012). Retrieved from http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl_337_sum_en.pdf. [in English].
7. Ipsos Puls. Jutarni list. Zagreb. HDŽ pada, Jadranka Kosor nikada lošija! Zagreb, 29.10.2009. Retrieved from <http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/ekskluzivno-premierka-nema-podrsku-za-niti-jedan-potez.html>. [in Croatian].
8. Ipsos Puls za Novu TV. Nova TV. Zagreb, 31.12.2009. Retrieved from <http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/51-hdz-ovaca-misli-da-zemlja-ide-u-pogresnom-smjeru.html> [in Croatian].
9. Ipsos Puls za MVEP. Čak 61 posto građana podržava ulazak u EU. Ministarstvo vanjskih poslova i europskih integracija. Zagreb, 21.03.2011. Retrieved from <http://www.tportal.hr/vijesti/svijet/171660/cak-61-posto-gradana-podrzava-ulazak-u-EU.html>. [in Croatian].
10. Jeste li za članstvo Republike Hrvatske u Europskoj uniji? Retrieved from <http://www.hrvatski-otpor.blogger.index.hr/post/hrvati-protiv-eu/14992432.aspx> [in Croatian].
11. Jović, D. (2009). Croatia after Tudjman: the ICTY and Issues of Transitional Justice, u: Juddy Batt I Jelena Obradovic (ur.), War Crimes, Conditionality and the EU integration in Western Balkans, Challiot Papers, 116. Retrieved from <http://dspace.stir.ac.uk/handle/1893/1993#.VxDyLEdFZo> [in English].
12. Kersan-Škabić, I., & Tomić, D. (2009). Recognizing Euroscepticism in Croatia - Study Upon a Student Population, Economic Research-Ekonomska Istraživanja. Retrieved from <http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/1331677X.2009.11517394> [in English].
13. Lamont, Christopher K. (2010). International criminal justice and politics of compliance. Arnham, England; Burlington, VT : Ashgate Pub. [in English].
14. Landripet, I. (2012). Struktura temeljnih odrednica odnosa hrvatskih građana prema članstvu Republike Hrvatske u Europskoj Uniji. Doktorski rad. Filozofski fakultet: Zagreb.

Retrieved from https://bib.irb.hr/datoteka/580888.Ivan_Landripet_-_Disertacija.pdf [in Croatian].

15. Landripet, I. (2015). Public Support for European Integration in Croatia: Utilitarian, Identity-based, Institutionally Driven or All of the Above? *Croatia and the European Union: Changes and Development, Southeast European Studies*. Pero Maldini and Davor Pauković (Ed.): Ashgate Publishing [in English].

16. Pavlaković, V. (2010). 'Croatia, the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, and General Gotovina as a Political Symbol'. *Europe-Asia Studies*, 62:10, 1707–1740 [in English].

17. Razvoj pravnog okvira za referendum. (2013). Zagreb. Retrieved from <http://referendumi.org/povijest/pravni-okvir/>. [in Croatian].

18. Rimac, I., & Štulhofer, A. (2004). Socio-cultural values, economic development and political stability as correlates of trust in the European Union. *Croatian Accession to the European Union: Institutional Challenges*. K. Ott (Ed), Institute of Public Finance. Zagreb. Retrieved from www.ijf.hr/eng/EU2/Rimac-stulhofer.pdf [in English].

19. Simona Guerra. The rise of euroscepticism in Croatia. *European Issue*. No. 28, 24.06.2013. Retrieved from <http://nottspolitics.org/2013/07/12/the-rise-of-euroscepticism-in-croatia/> [in English].

20. Standard Eurobarometer 62. Autumn 2004, TNS Opinion and Social. Retrieved from http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb62/eb62_hr_exec.pdf [in English].

21. Standard Eurobarometer 66. Public Opinion in the European Union. Autumn 2006. Retrieved from http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb66/eb66_hr_exec.pdf [in English].

22. Standard Eurobarometer. Public Opinion in the European Union. Spring, 2009. Retrieved from http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb71/eb71_std_part1.pdf [in English].

23. Štulhofer, A. (2006). Euroscepticism in Croatia: on the far side of rationality? *Croatian accession to the European Union*. K. Ott (Ed.). Institute of Public Finance. (Vol. 4, The challenges of participation). Zagreb [in English].

24. Zagreb Summit Final Declaration. November, 24, 2000. Retrieved from <http://www.esiweb.org/pdf/bridges/bosnia/ZagrebSummit24Nov2000.pdf> [in English].